

ŘÍMSKÁ ŘÍŠE

NEZANIKLA NARÁZ

Proces její destrukce trval desítky let

Pod vlivem evropských, euroatlantických a do značné míry přímo celoplanetárních civilizačních i přírodních talků posledních let se různí intelektuálové stále častěji obracejí k případným precedentům či analogiím z minulosti. V naší civilizaci je to bezpochyby pád a zánik římské říše.

O objevují se tak četné teorie a (pravcovní) závěry, které se pohybují od těch vskutku inspirujících až po značně zjednodušené, ba přímo dezinterpretující. Badatele při nich většinou kladou dvě kardinální otázky: Co vedlo k pádu tohoto mnohasetletého impéria? A jaká případná podobnost existuje mezi tímto úpadkem a krizí, v níž se zjevně ocitá i civilizace naše, tedy takzvaná západní?

V prvé řadě je nutné si vymezit, co se oním zánikem římské říše vlastně myslí. Na první pohled to je zjevné. Většinou totiž jde o přesně stanovené datum: 4. září 476. V ten den byl císař Romulus Augustus (cca 465–cca 511) donucen k abdikaci germánským vůdcem Odoakerem (cca 431–493). Byť etnický původ tohoto (nekorunovaného) krále není jednoznačně doložen, rozhodující je, že jako vůdce vzbouřeneckého germánského vojska sloužícího Římu jeho vládce sesadil.

To, co učinil bezprostředně poté, však zároveň poukazuje na fakt, že on sám se za pokořitele říše jako takové přímo nepovažoval, maximálně za finálního destruktora její západní části, tedy říše západořímské. Odoaker se totiž nejen neprohlásil jejím císařem, toliko králem, ale císařské insignie poslal do Konstantinopole, čímž de iure za svrchovaného vladaře říše uznal tamního císaře. Za skutečný zánik římské říše je tak možné považovat buď její rozdělení už v roce 395, kdy na východě zároveň vnikla východořímská říše, tedy de facto říše byzantská, nebo že daná říše pokračovala pro roce 476 i nadále v hranicích její východní poloviny, a to až do roku 1453. (Navíc myšlenka říšské jednoty prokazatelně trvala ještě dlouho po rozdělení, což dokazuje zejména to, že zákony vydávané jedním z císařů byly běžně uznávány i panovníkem druhého římského impéria.)

Avšak situaci komplikuje i následný vývoj, jelikož Odoaker si vládu nad někdejšími jádrem říše, Apeninským poloostrovem, udržel jen do roku 489, kdy se o moc mu-

Největší území, na kterém se římská říše ve své historii nacházela (rok 116)

sel dělit s ostrogótským králem vítěznou invazní armádou Teodorichem Velikým (453–526), který poté, co Odoakera nechal zavraždit, se stal nejen novým pánem Itálie, ale snažil se přímo o obnovu západořímské říše. A východořímský císař Anastasios I. (cca 430–518) jeho nároky dokonce uznal, což stvrdil tím, že mu nazpět poslal ony Odoakerem odevzdané indicie. A nešlo jen o formalitu, Teodorich převzal jak pozdně římskou politickou tradici, tak dále úspěšně rozvíjel antickou kulturu, včetně podpory tvorby významných architektonických a literárních děl.

Poslední slovo měl ale až východořímský císař Justinián I. (cca 482–565), který díky svému úspěšnému tažení na západ ovládl kromě celé Itálie i některé další významné části někdejšího římského impéria, zejména severní Afriku a jižní Španělsko. Avšak zbytek Hispánie ani Galii, či dokonce Británie se mu už dobýt nepodařilo. Po jeho smrti pak opětovně vzrostl tlak Germánů. Ti si v čele s Langobardy začali od roku 568 podmaňovat Apeninský poloostrov, jehož většinu nakonec ovládli. (Tehdy také vzniklo langobardské království, které přetrvávalo do roku 774, kdy se stalo součástí franské říše.) Navíc Justinián byl posledním římským císařem, jehož jazykem byla latina.

Přijatelné by také bylo za datum konce západořímské říše považovat naopak

už rok 455, kdy král Vandalů Geiserich (389–477) vyplundroval odvěké srdce impéria, tedy samotné město Řím. A přestože se roku 468 obě části někdejší jednotné říše vojensky spojily, aby Geiserichovu nadvládu ukončily, jejich tažení úspěšné nebylo.

Mezi Gibbonem a Harperem

Ať tak či onak, samotné (hlavně symbolické) datum zániku římské říše ukazuje na to, že úpadek a konec do té doby největšího známého impéria v dějinách, jehož kultura významně ovlivňuje svět ještě dnes, byl postupným a pozvolným procesem trvajícím desítky let. Závažnost této destrukce (a v širším pojetí i antické kultury) si výrazně uvědomovali někteří lidé už od dob jeho úpadku přes určitá období ve středověku až po mnohé momenty v novověku. A s tím přicházely i první hypotézy a teorie.

Tu první známou a dodnes zřejmě nejpůsobivější, protože vychází z nejdílejších, a tím se přímo k interpretaci nabízejících historických dějů, formuloval už současník tehdejších událostí, římský historik Vergilius († 450), který příčinu postupného úpadku říše spatřoval v jejím kontaktu s barbary. Ti nejenže na říši útočili, ale tím, že Řím začal příslušníky různých nepřátelských kmenů ve velkých počtech zařazovat do vlastních armád, došlo nejen k průniku cizorodého elementu přímo do ozbrojené moci státu, ale i k poklesu jeho bojových schopností.

Na tuto logiku pak navázal Edward Gibbon (1737–1794), významný britský historik, a to ve svém monumentálním šestisvazkovém díle *Úpadek a pád římské říše* (*The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 1776–1788), který byl stejně jako Vergilius přesvědčen, že

Východořímská říše v roce zániku říše západořímské (476)

hlavní příčinou římského úpadku bylo zpohodlnění obyvatel říše, které vycházelo především z postupné relativizace občanských povinností. A tou hlavní byla právě obrana státu, která byla stále více přenechávána žoldněřům barbarského původu. A přestože tento Gibbonův spis dodnes vychází a je často zmiňován, novodobí historici jsou k jeho závěrům stále kritičtější. Jednak proto, že čerpal prakticky jen z antických pramenů, jednak z toho důvodu, že ostatní souvislosti ignoroval, včetně sociologických a ekonomických. Navíc archeologie jako skutečně akademická disciplína v jeho době ještě ani neexistovala.

Další britský historik, John Bagnell Bury (1861–1927), autor řady knih o historii římské říše, sice Gibbonovu teorii morálního úpadku jako hlavní příčiny zkrásky tohoto impéria akceptuje, pokládá ji však právě za poněkud zjednodušující. Za významné faktory totiž označil také masivní germánskou expanzi, hospodářský propad nebo vylidňování Apeninského poloostrova. Ovšem samotný pád říše za principiálně nevyhnutelný nepovažoval. Byl podle něj výsledkem souhry řady okolností.

A do třetice opět Brit, tentokrát nejen historik, ale i archeolog z Oxfordu Bryan Ward-Perkins, jenž ve své knize *The Fall of Rome and the End of Civilization (Pád Říma a konec civilizace, 2005)* přichází se zcela odlišnou interpretací, při níž se primárně odvolává právě na archeologické důkazy. Tvrdí, že západořímská říše ve skutečnosti nepadla, ale v podstatě se transformovala v jednotlivá středověká království Evropy. A že vlastně není čeho želet, protože pozdní antika se projevovala zejména násilím, smrtí a ekonomickým kolapsem.

A nakonec zatím poslední světoznámý analytik daného tématu, kterým je americký historik Kyle Harper. Ten je autorem bestselleru *Pád Říma (The Fate of Rome, 2017)*. Samotný titul nic neprozradí, ovšem podnázev už ano: *Podíl klimatických změn a epidemií na zániku římské říše (Climate, Disease, and the End of an Empire)*.

Ze služby vlasti otročina

Do roku 212 se mohli občané říše stát pouze etničtí Římané. To ale změnil císař Marcus Aurelius Severus Antoninus (188–217), známější pod přezdívkou Caracalla, který ediktem stanovil, že každý svobodný obyvatel impéria, který se k němu chová loajálně, se může považovat za jeho občana. A je potom otázkou, jak dalece byli tito naturalizovaní Římané, hlavně Germáni, romanizováni, a nakolik naopak docházelo k takzvané vnitřní germanizaci. Nesporným faktem však je, že vysoké úřední, ale i politické a vojenské posty postupně obsazovali právě Germáni.

Dalším mezním krokem bylo rozhodnutí císaře Theodosia I. (347–395), který ger-

Rabování v Římě v roce 455

Karl Pavlovic Brjullov / Wikimedia Commons

mánským Gótům přiznal status smluvně vázaných spojenců. To v praxi znamenalo, že Gótové nacházející se na území říše získali od roku 382 v podstatě autonomii, která jim umožňovala řídit se vlastními zákony. Ti si tak spíše než římskou kulturu často osvojovali římské výrobní technologie, a to i ty, které ať už přímo, nebo nepřímo souvisely s vojenstvím.

Edward Gibbon

Henry Walton / Wikimedia Commons

Objevila se proto také teorie, že právě přijetí těchto inovací mělo lví podíl na jejich pozdějším válečném triumfu. Ale jakkoliv hrály technologie v osudu Říma podstatnou roli, považovat je za klíčové hledisko by bylo jistě značně přehnané. Dobře to ilustrují třeba i vojenské úspěchy Attily (cca 434–453), jednoho z nejbrutálnějších vojevůdců dějin, kterému k sérii jeho vítězství nad Římany sice dopomohlo i to, že jako jediný z tehdejších barbarských vládců používal ty nejpokročilejší římské vojenské technologie jako

věže, katapulty a beranidla, nakonec ale klíčovou bitvu na Katalaunských polích (451) stejně prohrál.

Nejenže se počty Germánů v římském vojsku postupně navyšovaly, ale i jeho povaha se měnila v neprospech dřívější tak pověstné akceschopnosti. A tak i když měly na počátku 5. století obě římské říše přibližně půl milionu vojáků (zhruba půl na půl), většina z nich byla umístěna na hranicích, aby chránila celistvost impéria. Na neméně závažné konflikty uvnitř země pak ale už zbývalo vojáků jen žalostně málo. To, že jich byl nedostatek, bylo způsobeno řetězcem ekonomických, sociologických a politických faktorů.

Armádu, ale samozřejmě i další státní výdaje bylo potřeba financovat z daní. A ty se neustále zvyšovaly. Později se po občanech také požadovalo, aby odevzdávali naturálie v podobě například dřeva nebo uhlí, či se po nich dokonce chtělo, aby zdarma opravovali veřejné budovy. To vše se dělo zejména kvůli špatnému systému výběru daní. A protože stát získával zhruba 90 % příjmu z daně pozemkové, hlavní břemeno veřejných financí tak na svých bedrech nesli chudí zemědělci.

Koncem 4. století přibývalo společenských skupin, které byly osvobozeny od povinné vojenské služby. Zároveň se tak vyhledávání rekrutů soustředilo hlavně na venkov. To ale oslabovalo produktivitu římského zemědělství. Tomu se samozřejmě farmáři bránili, proto se snažili do armády posílat spíše méně zdatné jedince. Důsledkem pak samozřejmě bylo další snížení její úrovně, a tím i bojeschopnosti. Na to státní moc reagovala zase tím, že z vojenské služby učinila dědičné řemeslo. Jasně to glosoval biskup svatý Ambrož (340–397), který uvedl, že ze služby vlasti se stává otročina. ▶

Plenění Říma v roce 410, kdy byly ještě ušetřeny alespoň církevní stavby.

Joseph-Noël Sylvestre / Wikimedia Commons

katolické křesťanství stalo jediným povoleným náboženstvím. Díky tomu tak od 4. století vystupovalo jako hlavní ideový prvek Říma, byť paradoxně už rozdělené říše. Ovšem za cenu toho, že byly zrušeny všechny pohanství ovlivněné veřejné slavnosti, včetně například olympijských her, či byl dokonce spálen Diův chrám v Olympii.

Oficiální křesťanství se také stalo jedním z předmětů nesouladu mezi římskými křesťany a v impériu žijícím barbary, kteří byli sice většinou křesťané, ale převážně ariánského vyznání. To ovšem státní ortodoxní církve v obou nástupnických říších považovala za kacířské. Následné války, zejména s Vandaly, tak měly v podstatě i náboženský rozměr.

A byl to jako první Gibbon, který, coby protikatolický osvícenecký myslitel pohrdající středověkem, spatřoval jednu z příčin rozpadu římské říše právě v křesťanství. Zejména někteří tehdejší významní duchovní ho podle něj mocensky zneužili, čímž tak pád impéria jen uspíšili. Gibbonovo vidění však není tunelové, protože naopak přiznává pozitivní efekt evangelizace na barbary ve prospěch říše: „Jestliže byl úpadek římské říše urychlen konverzí Konstantina, jeho vítězné náboženství zlomilo násilí pádu a uklidnilo divokou náladu dobyvatelů.“

► Do politiky vstupují bozi

Vliv náboženství na poslední fázi existence římského impéria i jeho nástupnických států je pak samostatnou kapitolou.

Po nástupu císařství v římské říši se stalo běžným jevem, že v západní části impéria, zejména v Itálii, se značně rozšířily různé východní kultury, včetně důrazu na astrologii a magii. Oficiální antické náboženství tomu však v zásadě nijak nečelilo, rozhodně ne silově.

Stát totiž zvolil jinou strategii. Tradiční antické náboženství bylo totiž využito jako politický nástroj, a to povýšením Caesara do funkce Pontifex Maxima – velekněze a hlavy římské církve. A pozdější císařové se již považovali přímo za bohy. Tomuto tlaku jako jediní vzdorovali Židé, kteří obětovat pohanským božstvům jako jednomu ze symbolů státu zpočátku odmítali. Avšak po jejich krvavé perzekuci požadované beránky obětovat přece jenom začali, ovšem v jejich pojetí nikoliv přímo císaři, ale za něho.

Jak je dobře známo, následně ze stejného důvodu tvrdě pronásledované křesťanství císař Konstantin v roce 313 zrovnoprávnil *Ediktem milánským*. To pak postupně začalo se svou velice funkční hierarchií pronikat i do státní správy. Avšak až teprve za vlády Theodosia, posledního císaře vládnoucího nerozdělenému impériu, bylo křesťanství roku 380 ustanoveno jako jediné státní náboženství. O dvanáct let později pak Theodosius na území říše zakázal všechny pohanské náboženské kultury. Další posun nastal roku 394, kdy křesťané poprvé získali v římském senátu rozhodující většinu. A ještě téhož roku se

Časy, kdy i zrak zabíjel

Náboženský rozměr dávali nejrůznějším událostem jak pohanští, tak i pozdější křesťanští Římané. A týkalo se to i závažných onemocnění, zejména pak různých epidemií. A ty zasáhly říši během doby její dlouhé existence opakovaně. Týkalo se to i donedávna historiky kupodivu téměř úplně opomíjené infekční epizody, byť velice závažné, která získala označení Cypriánův mor, a to podle tehdejšího biskupa a významného křesťanského autora svatého Cypriána († 258) z Kartága. Tuto pandemii, jež od východu v letech 249 až 262

zasáhla celou římskou říši, totiž popsal ve svém díle *De mortalitate (O úmrtnosti)*. To je tak nevýznamnějším pramenem o dané události, přestože ji interpretuje právě nábožensky:

„Tyto věci se přidávají na důkaz viry: že se vnitřnosti roztékají, zatímco se tělesná síla rozplývá; že oheň, který se rozhořel v nejhlubším nitru, vypaluje rány do hrdla; že střevy otřásá neustálé zvracení; že síla krve podpaluje oči; že některým lidem nákaza ze smrtící hniloby odřezává nohy nebo jiné končetiny; a že kvůli tělesným selháním a ztrátám vítězí slabost, takže je chůze ochromena, sluch zatarasen nebo zrak oslepen.“

Z těchto, ale ani z dalších obdobných indicií nebylo však doposud možné určit, o jaké že onemocnění se vlastně jednalo. Harper se ve své již vzpomínané knize přiklání ke dvěma kandidátům, a to buď ke chřipce, nebo k hemoragické horečce, již možná byla přímo ebola.

Literární prameny potvrzují i archeologické důkazy, a to v podobě masového pohřbívání. I ony tak dokládají fakt, že mortalita byla kvůli této pandemii obrovská. Tak například počet obyvatel Alexandrie klesl v daném období o dvě třetiny, byť část mohla kvůli nazeke města „jen“ opustit. Nicméně z jiných dobových zdrojů plyne, že denně v říši umíralo minimálně 5000 tisíc lidí.

K tomu zjevně přispívalo i to, že Římané si nebyli dostatečně vědomi infekční podstaty této choroby, protože za jeden ze způsobů nákazy považovali i zrak!

Další pandemií, jež také bezpochyby postihla celou římskou říši, byl pro současné badatele již poměrně dobře známý justiniánský mor (541–750), pojmenovaný podle Justiniána I. Z Etiopie se přes Egypt postupně rozšířil na území východního i někdejšího západního impéria. A z genetických analýz je dnes již jisté, že se skutečně jednalo o mor, přesněji dýmějový.

Už druhým rokem po vypuknutí této pandemie byla zasažena Konstantinopol, kde tehdy zemřela třetina obyvatel. Po čtyřech letech to vypadalo, že je této „egyptské ráně“ konec, což dokládá i hospodářské oživení, jež Justiniánovi zřejmě umožnilo financovat úspěšné tažení proti Ostrogótům. Avšak po osmi letech se pandemie vrátila a ve zhruba čtyřletých intervalech se opakovala až do roku 622. (Epidemie moru však přetrvávaly až do poloviny 8. století. Odhaduje se, že dohromady způsobily smrt 25 milionů lidí.) A i když tato infekce samozřejmě postihovala jak Římany, tak barbary (nicméně nomádské kmeny byly zasaženy mnohem méně), dá se uvažovat o tom, že nebyť jí, Justiniánovi by se tenkrát možná podařilo říši v jejich původních hranicích skutečně obnovit.

Pád Říma, Praha: Maraton, 2021

Thomas Cole: Destruction (1836) / Wikimedia Commons

Slavný obraz znázorňující pád impéria

Když slunce říši nezahřívá

Ovšem za ještě hlubší, a tím i významnější příčinu úpadku římského impéria, jež zřejmě měla zásadní vliv i na následnou nemocnost, považuje Harper změny klimatu.

Prosperita římského císařství trvala od vlády jeho prvního císaře Augusta (63 př. n. l.–14) až do působení nejosvětenějšího ze všech vládců impéria Marka Aurelia Antonia Augusta (121–180). Avšak paradoxně právě za jeho vlády začala kvůli narůstajícím domácím problémům i zahraničním hrozbám životní úroveň obyvatel klesat. A etapa prosperity se zřejmě ne náhodou překrývala s obdobím stabilního a teplého klimatu, takzvaného římského klimatického optima (cca 200 př. n. l.–150)

V důsledku následného ochlazení začaly klesat zemědělské výnosy, přičemž se v roce 165 objevila pandemie neznámé choroby, původem pravděpodobně z Blízkého východu (možná ale až z Číny), označovaná jako antoninovský mor, jenž v opakovaných vlnách trval asi 15 let. V jeho důsledku nižší odhady připouštějí úmrtí čtvrtiny z (maximálně) sedmdesáti milionů obyvatel říše, přičemž v některých regionech se jednalo až o třetinový úbytek populace. (Harper se přiklání „jen“ k sedmimilionové ztrátě.) Značnou krizi to způsobilo i v armádě. V té době také žil největší antický lékař Galénos (129–asi 200), známý spíš jako Galén, jenž byl osobně přítomen vypuknutí dané epidemie. I z jeho dochovaných poznámek je patrné, že šlo o zřejmě nejvážnější tehdy

známou nákazu v dějinách říše, a to až do Cypriánova moru.

Toto období chladnějšího klimatu trvalo do roku 450. Avšak po něm nepřišlo oteplení, ale postupně naopak ještě větší ochlazení, jež nejprve odstartovalo období vyšších srážek. Harper tak hovoří o předešlé k pozdní antické malé době ledové, která je datována do roku 530. A pak nastal rok 536, který je nazýván

rokem bez léta; některými historiky pak bývá označován za vůbec nejhorší rok v dějinách lidstva!

„Slunce se na své draze totiž objevilo bez paprsků, jak vidíme obvykle měsíc, a nemělo ono zázračné světlo, které je pro ně přirozené, nýbrž jen bledou zář, jako je tomu při zatmění. Proto toho roku, který je desátý ve vládě Justinianově, byli lidé neustále pronásledováni válkou, hladem, morem a všemi ostatními pohromami, které přinášejí smrt,“ napsal byzantský historik Prokopios z Kaisareie (cca 500–565).

Josse Lieferinxe: Svatý Sebestián se modlí za oběti moru (cca 1497) / Archiv autora

Justinianův mor

Podle posledních výzkumů se pokládá za nejpravděpodobnější, že šlo o důsledek obrovského sopečného výbuchu, k němuž toho roku došlo někde na severní polokouli, zřejmě na Islandu. Vyloučit se ale nedá ani náraz většího meteoritu. Rozhodně však v následujících letech došlo k dalším opakovaným a ještě větším vulkanickým erupcím, tentokrát na polokouli jižní, což už dokazují vzorky odebrané z ledovcových jader.

Dnes existuje prý více než 200 teorií o příčinách pádu římské říše. Ale už Gibbon, zřejmě již unavený úvahami o příčinách kolapsu Říma, na konci svého kultovního spisu poznamenal, že místo spekulací o důvodech zdlouhavého a pomalého úpadku tohoto impéria bychom se měli spíše divit, že i přesto existovalo tak dlouho... Platí to snad i pro naši současnou civilizaci?